



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT



NUMMER 10  
SEPTEMBER

1996

# Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af  
Historisk  
Samfund  
for Sønderjylland



Abonnementspris  
135 kr. årligt incl. moms  
og forsendelse.

Enkeltnumre 15 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede  
enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Ekspedition:  
Haderslevvej 45  
6200 Aabenraa  
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:  
Kim Furdal (ansv.)  
Institut for  
sønderjysk Lokalhistorie  
6200 Aabenraa

Lennart Madsen  
Haderslev Museum  
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen  
Fredenshøj 28  
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift  
og forfatterne

Sønderjysk Månedsskrift  
indtales på bånd, der kan  
lånes på biblioteket

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS  
Tryk: Winds Bogtrykkeri ApS,  
Haderslev

*I dette nummer:*



- Statsministeren ..... 243  
I sidste nummer af Sønderjysk Månedsskrift startedes en artikelrække, hvori arkivar Bent Blüdnikow og lektor dr. phil. Henrik Stevnsborg giver deres bud på den politiske optakt til krigen i 1864. I den anden artikel er det statsminister D. G. Monrads rolle, der analyseres.
- Hvor ligger Rapstedt (Ravsted)? ..... 249  
Det er ikke mange steder i den store verden, hvor man har valgt at opkalde gader efter mindre landsbyer i Nordslesvig, men i Berlin, i kvarteret Lichtenrade, er en lang række gader opkaldt efter landsbyer som Ravsted, Halk og Varnæs. Om disse gader og baggrunden for navngivningen skriver Jürgen Karwelat, Berlin.
- Min barndoms »koner« ..... 252  
I dag er det forholdsvis sjældent, at familier har råd til at ansætte en tjenestepige, eller blot en »ung pige i huset«. Tidligere var dette ganske almindeligt, og samtidig var de fleste familier i kontakt med en lang række kvinder, der udfyldte forskellige nødvendige funktioner i en storhusholdning. Inge Skifter Andersen har set på de »koner«, der kom i hendes barndomshjem i Aabenraa.
- Ehlers Samlingen - et besøg værd ..... 257  
I Haderslev har Margrethe og Louis Ehlers fornemme keramiksamling fundet et blivende sted i et bindingsværkshus fra 1577. Da huset samtidig er udstyret med en imponerende samling vægmalerier fra midten af 1600-tallet, er Slotsgade 20 bestemt et besøg værd. Museumsinspektør Lennart S. Madsen skriver om huset og samlingen.
- Succes og genkendelse. De lokalhistoriske foreninger og årbøger i Sønderjylland ..... 259  
Der er stor forskel på medlemstallet hos de forskellige lokalhistoriske foreninger i Sønderjylland, ligesom aktivitetsniveauet i de enkelte foreninger er meget forskelligt. Kim Furdal, der er leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa, har prøvet at sammenligne medlemstal og diverse årbøgers oplagstal for eventuelt herigennem at kunne sætte tal på den historiske interesse i grænselandet.
- Det sker på de nordslesvigske museer ..... 268
- Bognyt. .... 270
- Bagsiden om forsiden. .... 272  
Kvinder har altid, i større eller mindre målestok, måttet påtage sig arbejde udenfor hjemmet, for at familien kunne overleve. Men først i slutningen af sidste århundrede begyndte antallet af udearbejdende kvinder at vokse markant. Arkivar Bent Vedsted Rønne fra Haderslev Byhistoriske Arkiv har set nærmere på udviklingen i Haderslev i tiden op mod 1. verdenskrig.

Forsidebilledet:

*Baggården til Slotsgade 15 i Haderslev fotograferet omkring århundredeskiftet. Den ældre kvinde med indkøbskurven passerer de store bødkrede kar, der er stillet op foran pumpen, - klar til storvasken. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.*

# Statsministeren

Af HENRIK STEVNSBORG OG BENT BLÜDNIKOW

*I sidste nummer af Sønderjysk Månedsskrift startedes en artikelrække, hvori arkivar Bent Blüdnikow og lektor dr. phil. Henrik Stevnsborg giver deres bud på den politiske optakt til krigen i 1864. I den anden artikel er det statsminister D. G. Monrads rolle, der analyseres.*

Ditlev Gothardt Monrad er det største politiske dyr i det 19. århundredes Danmarkshistorie. På tomandshånd var han ellers ikke synderlig sympatisk: altid bidende ironisk og med en ætsende replik, der tog trediemands - eller samtalepartnerens egne - svagheder frækt og ubarmhertigt på kornet. Desuden var han komplet uinteresseret i andres meninger. Når de talte, blev han hurtigt fjern i blikket. Over for en forsamling kom Monrads



*D. G. Monrad (1811-1887), den nationalliberale statsminister, der spillede højt spil om Slesvig og tabte. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

talenter derimod til fuld udfoldelse. Monrad var en demagog, der spillede på hele registeret, fra platte jokes til grådkvalt patos.

*Politikken blev hans liv*

Da Monrad i 1863 blev Danmarks statsminister, konseilspræsident, som det dengang héd, var han en småfed, usoigneret mand med såvel en bedrøvelig som en glørværdig fortid. Nok lå det bedrøvelige efterhånden et halvt hundrede år tilbage, men Monrad glemte aldrig et sekund, at han engang var en indesluttet dreng i små kår. Faderen havde været sindssyg og familien vidne til en række vanvidsscener, indtil faderen var havnet på en anstalt i 1820. Ditlev Gothardt var da blot ni år gammel. Herefter var hjemmet blevet opløst. Drengen kom til moderens svoger i Præstø, og moderen så han kun een enkelt gang mere, inden hun døde i 1828.

Barndommen gjorde Ditlev Gothardt til en ensom ulv resten af livet, og måske havde han en rem af faderens hud. Han var en usædvanlig sammensat person, og senere forskning har da også været inde på, at Monrad formentlig var manio-depressiv. Men hvor svingende han end var, så forhindrede det ham ikke i at komme frem i verden.

Han var lynende intelligent. I 1830 tog han studentereksamen, i 1836 den teologiske embedseksamen - med et par afstikkere undervejs til både filosofien, æstetikken og de østerlandske sprog. På det sidstnævnte område satsede han på en egentlig forskerkarriere; han skrev magisterafhandling om semitiske sprog, han studerede et år i Paris og i Cairo tydede han arabiske håndskrifter.

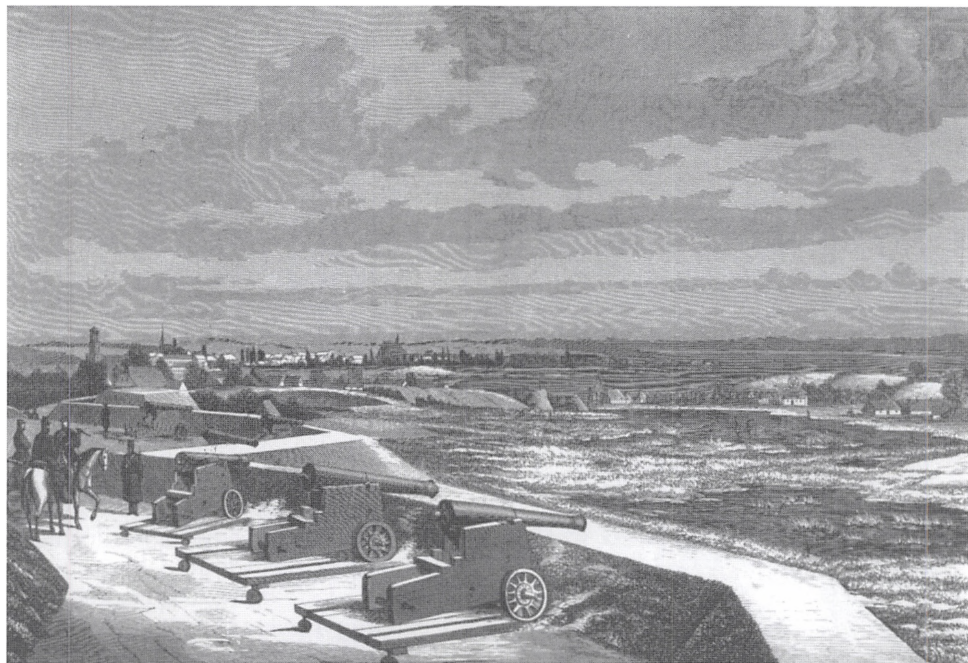
Men det blev politikken, der blev hans liv, da han i begyndelsen af 1840'erne kom i forbindelse med den unge nationalliberale bevægelse. Monrad holdt brandtaler, Monrad skrev pamfletter, og Monrad redigerede gennem et par år den nationalliberale avis Fædrelandet. Skønt han i 1846 fik job som sognepræst i en udørk på Lolland, havde han stadig tid til at dyrke sin politik i København - og dét i en sådan grad, at han blev kultusminister i det såkaldte Martsministerium i 1848 og desuden en af Junigrundlovens bagmænd. Mere end nogen anden enkeltperson har Monrad sat sine fingeraftryk på Danmarks Riges Grundlov fra 1849.

#### *Biskop og minister*

I 1849 blev Monrad udnævnt til biskop

over Lolland-Falsters Stift, og i Nykøbing F. kvitterede de valgberettigede for hans indsats i forbindelse med Grundloven med at indvælge ham i Folketinget. Monrad var nu i sit es, og som parlamentariker placerede han sig stedse mere centralt. Hans aggressive politiseren kostede ham til sidst bispestolen. I stedet blev han imidlertid i 1855 udnævnt til overskoledirektør og departementschef i kultusministeriet, og i slutningen af 1850'erne fik han flere ministerposter. Han var således kultusminister og indenrigsminister i C. C. Halls nationalliberale regeringer.

Det var samme Hall og hans ministre, som i forståelse med Frederik VII havde udtænkt Novemberforfatningen. Men da kong Frederik pludselig døde, og da tyskerne ikke lagde skjul på, at forfatnin-



*På skanserne ved Dannevirke, med Slesvig og Haddeby i baggrunden, er de danske kanoner klar til krig. Stik: To hundrede træsnit fra krigen i Danmark 1864.*

gen betød krig, måtte Hall give op. Monrad overtog Halls taburet på årets sidste dag i 1863.

Monrad havde selv foreslået Christian IX, at det blev ham, der dannede regering. Kong Christian tog mod tilbuddet, antagelig ud fra den forestilling, at Monrad var noget mindre dogmatisk end Hall med hensyn til den nationalliberale idé om et Danmark til Ejderen.

Englænderne, der havde et vågent øje på såvel den tyske sabelraslen som det danske regeringsskifte, var ikke utilbøjelige til at mene, at Monrad havde påtaget sig posten, fordi han bildte sig ind, han var Absalon den Anden. Parallellen er faktisk slående. Som sin berømte forgænger var Monrad en kirkens mand, der gerne lagde Bibelen på hylden for at svinge øksen.

Der er bare den forskel, at mens Absalon den Første i det 12.-13. århundrede var en vinder, så var Absalon den Anden i det 19. århundrede en taber.

### *Millionregeringen*

Misere begyndte allerede, da Monrad skulle finde medlemmer til sin regering. Det var ham umuligt at finde folk, der både var fagligt kompetente og politiske sværvægttere, og han måtte derfor lade sig nøje med seks fagkyndige - hvad der mand og mand imellem hurtigt blev til »Millionregeringen«, dvs. et ettal fulgt af seks nuller! Der var da heller ikke tale om nogen stærk national samlingsregering eller om et krigskabinet, som vi fik det i 1940. Snarere var regeringen Monrad et ekspertministerium, der skulle føre nationalliberal politik.

Denne politik byggede på en række forudsætninger. For det første antog man, at tyskerne først ville angribe, når det blev forår, således at der var - om ikke rigelig, så dog - tid til at forberede et forsvar. For det andet tiltænkte man flåden rollen som vores »hemmelige« væ-

ben. Og for det tredje tog man for givet, at stormagterne England, Frankrig og Rusland ville støtte aktivt op om den danske kamp mod tyskerne, i det mindste ad de diplomatiske kanaler. Alle tre forudsætninger bristede.

Krigen brød som bekendt ud allerede i februar, og marinen gjorde ikke en ubetinget god figur i 1864. Nok blev det til en kendt flådesejr ved Helgoland den 9. maj 1864, og nok lykkedes det for den danske flåde at blokere de prøjsiske Østersøhavne. Men bortset fra et par skonnerter og et enkelt panserbatteri savnede den danske flåde stadig moderne pansrede krigsskibe ved krigsudbruddet.

### *Stormagterne*

Analysen af den udenrigspolitiske situation var heller ikke up to date. Den var langt mindre favorabel, end Danmark havde regnet med, eftersom stormagterne var indbyrdes uenige. Måske er forklaringen dén, at både Frankrig, England og Rusland for så vidt var ligeglade med Danmark, blot krigen ikke førte til, at tyskerne kom til at råde over Lillebælt, Storebælt og Øresund - og dermed indfaldsportene til Østersøen.

Englænderne indkaldte dog til en international fredskonference, der trådte sammen den 25. april 1864. Første forhandlingstema på konferencen, der mødtes på den ikke ukendte adresse Downing Street nr. 10, var en våbenstilstand. Herom nåedes der enighed, og den trådte i kraft den 10. maj 1864. Først da begyndte de egentlige forhandlinger. De blev navnlig præget af de mislykkede danske forsøg på at spille på den engelske indenrigspolitik, hvor oppositionspartierne var mere dansk-venlige end den siddende britiske regering. Rusland fremsatte forslag om en løsning af den dansk-tyske strid ved voldgift. England luftede delingstanken, hvorefter konfe-



C. C. Hall (1812-1888), statsminister og Novemberforfatningens bagmand. Også han spillede højt spil om Slesvig og tabte.

rencedeltagerne lod linealen glide op og ned ad kortet over hertugdømmet Slesvig. Den interne danske uenighed mellem på den ene side Monrad og de nationalliberale og på den anden side kongen og helstatspolitikerne resulterede i en afvisning af såvel voldgift som deling, og konferencen blev sprængt den 25. juni. Krigen kunne fortsætte, indtil det danske militære nederlag var en realitet.

#### *En ædel vin*

Efter katastrofen emigrerede Ditlev Gotthardt Monrad til New Zealand. I 1869 havde han imidlertid fået nok af tilværelsen som nybygger og vendte hjem,

men kom ikke igen til at spille nogen nævneværdig rolle i dansk politik. Monrad følte dog stadig Danmarks ulykke som sin egen, og han påtog sig ansvaret for nederlaget i 1864. Han kunne nu passende have delt det med Christian IX.

Set med moderne øjne, hvor regenten spiller en tilbagetrukket rolle i politiken, er det slående, hvor aktiv Christian IX egentlig var i 1864. Monrad holdt opildnende taler: »Mine herrer!«, messede han f. eks. i Folketinget den 9. februar 1864, »når Gud rækker menneskene bægeret fyldt med sorgens drik, virker det berusende, fortrumlende og forvirrende på svage hoveder, men mænd tømmer

drikken i lange drag; den virker på dem som en ædel vin til at styrke deres vilje og deres handlekraft«.

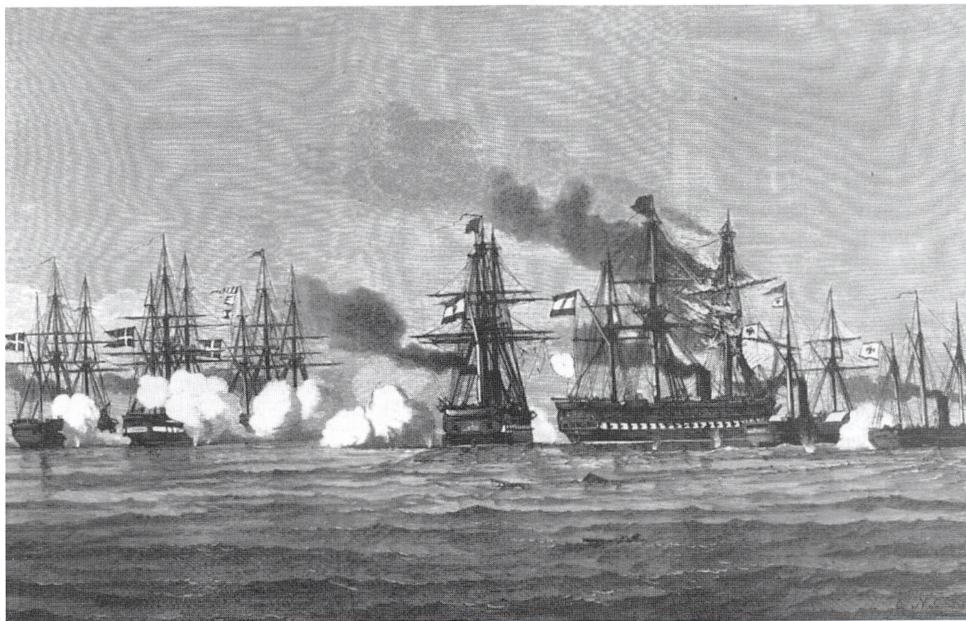
Imens talte kongen om fred og så sig ustandseligt om efter en ny statsministerkandidat, der ikke som Monrad og hans politiske bagland fandt, at først når hele Danmark var erobret og hovedstaden indtaget, måtte man finde sig i en hvilken som helst fred. De nationalliberale gav derfor ikke meget for en konge, der søgte fred i stedet for at proklamere: »Jeg vil dø i min rede!«. Sentensen tilskrives som bekendt Frederik III, der skal have udtalt den i 1659, mens svenskerne belejrede København. Ejendommeligt nok er det netop svenskerne, der er den røde tråd i Monrads udenrigspolitik.

#### *22.000 og ham selv*

Præcis som statsminister Hans Hedtoft i vort århundrede satsede Monrad på det

nordiske samarbejde. Allerede i 1843 var Monrad medstifter af Skandinavisk Selskab og sad i selskabets bestyrelse. Den Monrad'ske skandinavisme udviklede sig således, at han ved nytårstid 1863 var dybt involveret i en drøftelse om at skabe en egentlig Nordisk Union. Unionen skulle bestå af Danmark og de danske dele af Slesvig samt Sverige og Norge, der siden 1814 hørte til Sverige.

Den svenske konge, Karl XV, var levende interesseret. Ikke mindst fordi Monrad og andre nationalliberale skitserede en stor-skandinavisk stat med fælles udenrigspolitik, fælles forsvar, fælles parlament og fælles konge - ved navn Karl XV. Når hans slægt, Bernadotterne, engang uddøde, kunne Glycksborgerne arve tronen. Disse unionsplaner var ikke mere flyvske, end at statsminister C. C. Hall forhandlede seriøst med svenskerne om, hvorledes man mest hensigtsmæssigt tilrettelagde fremtidi-



*Søtræfningen ved Helgoland den 9. maj 1864. Stik: To hundrede træsnit fra krigen i Danmark 1864.*



ge ægteskaber mellem det danske og det svenske kongehus. At Karl XV var med på spøgen kan ikke undre, men de svenske politikere skød hans visioner ned. De bremsede også hans mindre ambitiøse ideer om en militæralliance med Danmark. Avisen Fædrelandet bragte ellers den 15. december 1863 et telegram fra Stockholm, hvori det hed: »22.000 kommer, og ham selv!« - 22.000 svenske soldater anført af kong Karl. Men han kom ikke selv. Det gjorde de svenske hjælpetropper heller ikke.

### *Tre kroner, ét hovede*

Alligevel regnede Monrad og de nationalliberale med, at svenskerne i sidste sekund ville vise sig at være de gode naboer, der var villige til at stille op i Sønderjylland for at kæmpe for Danmarks frihed. Og Monrad mistede ikke modet, for Karl XV pustede vedblivende til ilden. I april 1864 skrev han til både Christian IX og Monrad om muligheden for en familieoverenskomst, hvorved de tre kroner, Danmarks, Norges og Sveriges, kunne forenes på ét hovede.

Monrad svarede den 13. maj 1864: »Efter min overbevisning er det gennem Nordens politiske enhed, at besiddelsen af Holsten kan bevares for Norden ... Det er tabet af Norge, der har skabt Slesvig-Holstenismen. Det er ene Nordens politiske enhed, der vil tilintetgøre den«. Monrad lavede samtidig udkast til en »familiepagt« med en sindrig vekslen mellem de to dynastier og skubbede iøvrigt ved enhver given lejlighed til Christian IX for at få ham til at knytte familieband til Bernadotterne, det være sig ved ægteskab eller ved adoption.

Christian IX afskyede Monrads skandinavisme, og bægeret flød over, da Monrad i sommeren 1864 begyndte at arbejde på en plan om at få svenske hjælpetropper til Fyn. Så blev Monrad sat fra bestillingen. Lige til det sidste som stats-

minister var Monrad forkæmper for en Nordisk Union, hvor Karl XV førte scepteret, ikke Christian IX.

Ifølge onde tunger var Christian IX »tysker«. Monrad kunne man passende kalde »hjemmesvensker«.

### **Litteratur:**

Erik Skram: D. G. Monrad og tilbagetoget fra Dannevirke, Sønderjyske Årbøger 1925.

Povl Engelstoft: D. G. Monrad, i Svend Cedergreen-Bech (udg.): Dansk biografisk Leksikon 3. udg., 10, 1982.

Johan Schioldann Nielsen: D. G. Monrad - en patografi, 1983.

Svend Thorsen: De danske ministerier 1848-1901, 1967.

Vagn Skovgaard-Petersen: Tiden 1814-1864, bd. 5 i H. P. Clausen og Søren Mørch (red.): Danmarks Historie, 1985, § 59.

R. Steen Steensen: Vore panserskibe 1863-1943, 1968.

Den dansk-tydske krig 1864. Udgivet af Generalstaben I, 1890.

Erik Møller: Helstatens fald I, Helstaten II, 1958 (1974).

Niels Neergaard: Under Junigrundloven II, 2, 1916 (1973).

Folketingstidende 1863-1864.

Aage Friis: Skandinavismens kulmination, Historisk Tidsskrift X rk. 3, 1934-1936, s. 583-642.

Aage Friis (udg.): D. G. Monrads deltagelse i begivenhederne i 1864, 1914.

Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch (udg.): Kriegers Dagbøger 1863-1866, 1921.

Herman Bang: Tine, 1889.

# Hvor ligger Rapstedt (Ravsted)?

Af JÜRGEN KARWELAT

*Det er sjældent, at Sønderjysk Månedsskrift bevæger sig uden for Sønderjylland og Sydslesvig. Vi har gjort en undtagelse med Jürgen Karwelat, Berlin, som har set nærmere på baggrunden for en række gadenavne i Berlin, opkaldt efter mindre byer og landsbyer i Sønderjylland.*

Hvor ligger Rapstedt? Dette spørgsmål har mange indbyggere og gæster sikkert stillet sig i det hyggelige og borgerlige beboelsesområde i Berlins sydlige del. Samtidig er det et spørgsmål, om beboerne i Lintrup, Halk eller Varnæs ved, at en gade i det fjerne Berlin er opkaldt efter deres landsby. Det er næppe tilfældet.

Alligevel findes der i Berlin-Lichtenrade i den sydlige del af (Vest)Berlin en hel bebyggelse med gadenavne fra landsbyer i Nordslesvig. I alt drejer det sig om elleve gader. Bydelen, som er bygget i 1920'erne, består af idylliske tofamiliehuse med store haver.

Byplaner er historiebøger. Helt fra de første navngivninger af gader har de herskende forsøgt at sætte deres ideologiske stempel på landkortene ved hjælp af byers og landsbyers navngivning. Konger og feltherrer med magt skulle berømmes på gadeskiltene, ligesom berømte og glørrige slag for fædrelandet kan aflæses i byplanerne.

Berlin er stærkt præget af kejserriget (1871-1918), og samtidig var byen i perioden præget af et enormt vokseværk. Derfor opstod der et stort antal gader, som skulle navngives.

En »Alsenstraße« (Alsgade) findes i 1996 to steder, dertil kommer en »Villenkolonie Alsen« (Villakoloni Als). I 1914 fandtes der, selvom byen dengang var meget mindre, tre »Alsenstraßen« og en »Alsenbrücke« (Alsbro), som kun befandt sig et par hundrede meter fra »Reichstagsgebäude« (Rigsdagsbygningen). Det gamle »Alsenviertel« (Alskvarter) i nærheden af Rigsdagen, hvor også

## Her følger listen over navnene:

Danske landsbynavne	Tyske gadenavne	Datoen for navngivning
Lintrup	Lintruper Weg	16.08.1930
Halk	Halker Zeile	23.01.1931
Kruså	Krusauer Straße	23.01.1931
Ketting	Kettinger Straße	02.12.1931
Felsted	Feldstedter Weg	08.04.1933
Ragebøl	Rackebüller Weg	28.09.1935
Varnæs	Warnitzer Straße	28.09.1935
Skodborg	Schottburger Straße	10.10.1936
Egernsund	Ekensunder Weg	16.05.1938
Ravsted	Rapstedter Weg	20.07.1938
Rødekre	Rotenkruger Straße	20.07.1938



Kort over kvarteret Lichtenrade med de mange danske landsbynavne, iblandt navne på tyske digtere.

den danske ambassade lå i nogle årtier, indtil den gik til under bombningerne af Berlin under Anden Verdenskrig og i slutkampene i april 1945. Efter at ruinerne var ryddet bort, blev der i mange år spillet fodbold eller grillet på græsplænen, som stadig ligger der. Navnet »Alsenviertel« genoplives netop nu, da der på stedet bygges kontorbygninger for Den Tyske Forbunds dag. I 1999 skal den nye »Alsenblock« være færdig til indflytning.

I den nordlige del af Berlin findes der flere nordiske spor på gadeskiltene. »Bornholmer Straße« (Bornholmergaden) havde sin største oplevelse om aftenen den 9. november 1989, da det var her, at grænsen mellem Øst- og Vestberlin som det første sted i byen blev åbnet. »Osloer Straße« (Oslogaden) er en kendt undergrundsstation i den nordlige kommune Wedding. I nabokvarteret Prenzlauer Berg findes der omkring

et dusin gadenavne fra Sverige og Norge. Også H. C. Andersen fik i 1907 en gade i det »Nordische Viertel« (Nordisk Kvarter) i kommunen Prenzlauer Berg. Gaden forbinder »Bornholmer Straße« med »Bsenstraße«, som også fik gadenavnet i 1907. Lidt længere nordpå, i kommunen Reinickendorf, finder vi også fra omkring århundredeskiftet »Kopenhagener Straße« (Københavngaden).

Navngivningen af det nordslesvigske kvarter stammer fra trediverne og må ses som en politisk udfordring. Selv om man måske kunne glæde sig over, at små nordslesvigske landsbyer er blevet forevigt i det store Berlin, så åbenbarer denne navngivning en uheldig forbindelse mellem Weimarrepublikken og det nationalsocialistiske rige.

Det er ikke nødvendigt med megen fantasi for at forstå, at navngivningen skal erindre om de tabte områder i Nordslesvig, som efter folkeafstemningen den 10. februar 1920 tilfaldt Danmark. Åbenbart kunne magthaverne hverken i Weimarrepublikken eller under nationalsocialismen overvinde tabet, ligesom de heller ikke ville acceptere Versailles-traktaten i 1919. Mange landkort fra nazitiden viser således Nordslesvig som en del af det tyske rige.

Efter den Anden Verdenskrig bestræbte man sig på at fjerne militaristiske gadenavne og navngivninger fra Nationalsocialismens tid i byen. Med hensyn til det nordiske kvarter foreslog det tyske kommunistiske parti (KPD) i august 1945 således at ændre »Rotenkruger Weg« til »Fichtenstraße« og »Krusauer Straße« til »Kantstraße«. Det blev dog ikke foreslået at ændre de øvrige gadenavne, ligesom forslagene ikke førte til ændringer af de nordslesvigske gadenavne.

Gaderne i det rolige villakvarter mellem S-banen og Lichtenrader Damm bærer ikke alle navne fra Nordslesvig.

Efterhånden blev nogle tyske digtere føjet til i gaderne, såsom Goethe, Schiller, Lessing, Raabe og andre.

I 1973 kom der en »Norstedter Weg« til det nordslesvigske kvarter i Lichtenrade, opkaldt efter landsbyen Norstedt i nærheden af Husum. Kommunens arkiver giver dog ingen forklaring på dette navn.

Pikant er det imidlertid, at en af de seks Fontanestraßen i Berlin findes her. Den krydser i det nordslesvigske område »Krusauer Straße« og »Halker Zeile«.

Theodor Fontane (1819-1898), der var krigskorrespondent i krigen i 1864, har skrevet en bog om dette på over 400 sider, som ikke var meget succesrig.

Mærkværdigt er det desuden, at der kun blev tænkt på landsbyer. De nordslesvigske byer Tønder, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg blev - i det mindste i bydelen Lichtenrade - ikke anvendt. Steglitz har en »Haderslebener Straße«, mens »Sonderburger Straße« er en tværgade til »Bornholmer Straße«, gaden, hvor muren som det første sted i Berlin blev åbnet den 9. november 1989.



Ketting og Halk. Privatfoto



Ragebøl og Felsted. Privatfoto.

# Min barndoms »koner«

Af INGE SKIFTER ANDERSEN

*Inge Skifter Andersen beretter her om de mange »koner«, som satte deres præg på barndomshjemmet i Aabenraa.*

I dag tales der meget om ældres ensomhed. Det var noget, som man aldrig hørte om i min barndom. Ældre kvinder, der levede alene, blev taget med ind i familierne, enten i deres egen familie eller i fremmede familier. Man kunne få aldersrente, men det var ikke »fint«, og man prøvede på at klare sig uden hjælp. Det var sådanne kvinder, jeg kalder »min barndoms koner«, barnepiger, der passede børn om eftermiddagen, sykoner, der gik ud og syede hos folk i deres hjem, lappekoner, der ligeledes gik ud til folk, vaskekoner, der vaskede i hjemmene og endelig kogekonerne.

Min far var direktør for »Ceres« Korn- & Foderstofforretning i Aabenraa. Min mor var hjemmegående husmor, som de fleste mødre var dengang. Som kaptajnsdatter fra Fanø havde hun fået en god uddannelse i »husvæsen«. Hun var meget dygtig, men havde hele min barndom en ung hushjælp til alt forefaldende arbejde.

Mine forældre, min søster Karen og jeg boede i Søndergade 15 fra 1917 til 1925. Det var en gammel lejlighed, vel nok som de fleste lejligheder var dengang. Den lå på første sal oven over J. Christensens Kro. Der var to stuer, soveværelse og køkken med udslagsvask og komfur. Wc i gården var der også. Badeværelset var køkkenet med en balje lørdag aften. Varmt vand havde man i komfuret.

»Barnepiger« var dengang ældre kvinder, ugifte eller enker, der kom hver ef-

termiddag for at passe familiens børn. De legede med dem, gav dem noget at spise og tog dem med ud at spadsere. Mange kvinder, der var gift med forretningsfolk, var ofte i forretningen som medhjælpere om eftermiddagen. Det skal dog tilføjes, at de fleste havde en ung pige som hushjælp ved siden af. Jeg mindes disse kvinder som rare, gamle mennesker, der også tog sig af os, når vi var på besøg. I mit hjem havde vi ingen »barnepige«. Mor havde ikke noget arbejde, og vi havde en ung pige i huset.

Hvert år havde Kogeforeningen i Aabenraa uddeling af julemad til værdigt trængende. Et år meddelte Anna, en anden families gamle barnepige, at hun havde ansøgt om at få en julepakke. Jeg husker, at mor, der var med i komitéen, har fortalt, at der blandt mange andre gode sager var en stegt flæskesteg, rødkål og brunede kartofler og en portion sauce. Kolonialvarer og søde sager var der også. Annas »familie« syntes ikke, at der var nogen grund til, at hun skulle hente en pakke, men det ville hun. Hun gik ned i Slotsgade til kaptajn Fischers hus, hvor frk. Anna Fischer ledede uddelingen. Anna fik sin pakke med hjem, og efter hjemkomsten dækkede hun spisebordet og sagde til familien: »Væsgo' kom å spis'«. « Nu var det endelig hendes tur til at traktere.

## Sykoner

I 1925 flyttede vi ud til Karpedam 13, i dag nr. 21, fordi den gamle bryggeridam med karper blev tørlagt og bebygget med fire huse. Da kom der en sykone i huset to gange om året, forår og efterår. Hun syede nyt tøj til os og reparerede det



*Søndergade 15 i Aabenraa, fotograferet mens der var brugsforening i bygningen. Da familien Mortensen boede på 1. sal i perioden 1917-25, var der indrettet gæstgiveri i stueetagen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

gamle. Som den ældste var jeg den heldigste, for jeg fik som regel nye kjoler, mens min søster til tider fik mine aflagte. Hun havde dog en god allieret i vor far, der syntes, at det var synd for hende. Så hun fik af og til en ny. Som regel var vi ens klædt. Det var vi kede af, men sådan var det dengang.

Alt vort tøj blev syet hjemme med undtagelse af vore balkjoler, der blev syet hos fru Laumann på Nybro, en meget dygtig dameskrædderinde i Aabenraa. Balkjoler skulle der til, når man skulle til julebal i Frederiksklubben femte juledag. Mor havde gået på sykursus, da hun var ung, så hun kunne også sy lidt til os, men fru Gehrtdt, som sykonen hed, var meget dygtig og til stor hjælp. Hun var gift med en orgelbygger og havde ingen børn selv. Jeg syntes, at hun var lidt sur, men jeg har nok også været noget besværlig, når der skulle prøves.

Jeg havde slet ikke lyst til at stå stille og blive stukket af knappenålene! Det var nok min egen skyld, at de stak.

### Lappekoner

Vor lappekone hed fru Abrahamsen. Hun kom to gange om året, hvor hun lappede og stoppede duge, servietter samt dynebetræk og lagner m.v. Man sagde altid, at lagnerne skulle »vendes æg til æg«. Dengang kasserede man ikke tingene, før de var helt pjaltede.

### Vaskekoner

Så var der vor vaskekone Emilie. I dag kalder vi vor vaskemaskine Emilie, så hun er ikke glemmt. Det er nok, fordi jeg ikke kan glemme hendes hænder, der var rigtig »opkogte«, efter at hun havde stået i vaskekælderens hele dagen med hænderne i varmt vand. Tøjet blev sat i blød dagen før, evt. »kogt for«. Det gjorde mor selv, sommetider med hjælp af vor unge hushjælp.

På selve vaskedagen, vel en gang om måneden, tændte vor unge pige op under vaskekedlen, så den var klar til Emilie. Hun kom kl. 8 og startede med morgenmad i køkkenet. Kl. 10 fik hun formiddagskaffe, kl. 12.30 middagsmad, kl. 15 eftermiddagskaffe, og inden hun gik hjem en mellemmad. Ved 18-tiden forlod hun vort hus med sin løn, som i starten var fem kroner.

Jeg tror, at hun havde haft en god dag, selvom hun stod i damp hele dagen, for hun havde fået godt at spise og en skilling i lommen. Hun havde mange børn at sørge for til daglig.

Vasketøjet blev hængt ud i haven, eller i dårligt vejr båret op på øverste loft, hvor det skulle hænge et par dage, før det var tørt. Så blev det »trukket i lave«, stænket og endelig rullet i kælderens. Men så var vasketøjet også snehvidt og stift. Man brugte soda og stangsæbe til vasken, og i sidste hold skyllevand putte-

de man blånelse for at gøre tøjet hvidt. Under krigen (1940-45) vaskede jeg stadig på samme måde, med en vaskekedel, der skulle fyres op med tørv, og et koldt rum, hvor tøjet skulle tørres. Det var svært at få det tørt. Vi boede på anden sal. Jeg gad vide, hvor mange gange jeg måtte ned ad trapperne for holde ilden ved lige.

### *Kogekoner*

Kogekonen var en meget vigtig person, når der skulle være gilde. Gennem mange år kom den samme kogekone i min familie, når vi havde selskaber. Hun hed Johanne Schmidt og var gift med købmand Detlef Schmidt, Sønderport. Hun var imponerende og ordnede det hele for værtinden. Når man havde planer om et selskab, ringede man først til fru Schmidt, om hun kunne komme den dag, man havde bestemt. Otte dage før begivenheden kom fru Schmidt på visit for at diskutere enkelthederne. Det første, hun fik at se, var deltagerlisten. Hun kom i alle mine forældres venners hjem og vidste, hvem der havde haft hinanden til bords tidligere. Man foreslog selv, hvad man havde tænkt sig at traktere med. »Jamen, fru Mortensen« [min mor], kunne hun sige, »Det fik vi jo hos Peter Jessens for 14 dage siden«. Jeg tror, at hun havde alt noteret ned i en blok. Hun huskede, hvem der havde haft hinanden til bords, og hvad man havde spist! Som regel blev det de retter, som hun havde foreslået, men det kunne man godt være tjent med.

Mor ordnede selv indkøbene og forberedte selv de ting, der kunne laves i forvejen, bl. a. pålægget til natmaden, rullepølse, leverpostej m. v.

På selve dagen kom fru Schmidt kl. 8 med sin medhjælper. Efter en kop kaffe i køkkenet startede hun op med dej til kuvertbrød og boller til natmaden. Så forberedte hun de ting, der tog lang tid,

hvorefter hun begyndte at dække bordet. Vi havde altid trukket bordet ud og fået reservebordet »bakset« ned fra loftet.

Dugen og servietterne lå parat, og så gik vi allesammen ud af spisestuen, for hun ville ikke have hjælp. Hun vidste, hvor alting var i skuffer og skabe. Det var mange ting, der skulle bruges til 20 gæster eller flere. Man fik altid fire til fem retter mad, først suppe, så fisk, steg, sommetider en »ostepind« og til sidst dessert. Mor overlod helt styret til hende; mor gik ovenpå og viste sig ikke mere i køkkenet. Tænk, hvis man havde haft det sådan i dag, når man skulle have gæster!

Efter at bordet var dækket, gik hun i gang i køkkenet med en ro, så man skulle tro, at hun ikke nåede at blive færdig til tiden, men det gjorde hun selvfølgelig altid. Hen på eftermiddagen kom medhjælper nr. to, og vor unge pige tog sig af opvasken.



I 1917 blev forfatteren fotograferet sammen med sin lillesøster Karen i gården bag hjemmet i Søndergade 15. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Gæsterne kom kl. 19 i stiveste puds, damerne i lange kjoler og herrerne i kjole og hvidt. Min søster og jeg fik brug for vore balkjoler ved en sådan lejlighed. Vi skulle nemlig også i stadstøjet, for vi skulle »byde« gæsterne bordkort. Vi havde hver en bakke med kort, en til herrerne og en til damerne. Jeg husker, at vi fik besked på at neje pænt for gæsterne.

Bagefter gik vi op i børneværelset, hvor vi sad i nattøj og ventede på desserten - som regel hjemmelavet is. Dengang var det ikke en daglig begivenhed at spise is.

Isen var lavet i en aluminiumsbeholder, som man normalt brugte til hvidkålsbudding. Den blev sat ned i en spand med knust is og skulle derefter drejес ofte.

Efter middagen fik man kaffe og cognac eller likør. Inden man gik hjem, blev der serveret natmad, de tidligere omtalte boller med pålæg, og te, der blev serveret i det fine kinesiske testel, som morfar havde bragt hjem fra Kina på en af sine rejser. Mor vaskede selv testellet af næste dag. Det var så fint, at vi næsten ikke turde røre det. Man fik selvfølgelig vin til maden, men jeg mindes ikke, at der var nogen, der blev beruset, vel nok fordi man spiste så megen fast føde og spiste længe.

Fru Schmidt serverede også selv; det var det mest imponerende. Hun rettede maden an i køkkenet med et stort forklæde på, som hun »smed« inden serveringen, hvorpå hun gik ind i spisestuen med et fint hvidt forklæde på. Jeg tror, at hun gerne ville lytte til samtalerne ved bordet, så hun fik noget at vide. Desuden faldt der også nogle rosende ord til hende om den gode mad. Det havde hun også fortjent. Hun var enestående.

Mine forældre havde egentlig ikke større selskabelighed, højst to store selskaber om året. Desuden fejrede de deres fødselsdage, den 6. og 27. november,

med »maner«. Kl. 12 kom venner og bekendte til frokost. Der kom altid flere end 20 personer, og om aftenen var der middag for familien og særligt gode venner. Også familiemedlemmer fra Fanø var ofte med. Efter krigen, da min mand og jeg flyttede tilbage til Aabenraa, var traditionen der stadig, dog med en udvidelse, idet vi børn blev inviteret til morgenkaffe kl. 7.30, så man kunne komme på arbejde og børnene i skole til rette tid. Kl. 12 kom vennerne, som før krigen, og om aftenen var der middag for familien, der efterhånden var blevet noget større. Min mand og jeg med vore to drenge, min søster Karen med mand og tre børn, min yngste søster, der var født i 1925, kom med mand, de havde ingen børn, og min fætter Jens Thomsen, der var blevet ansat i »Ceres«, kom med konen Else og tre børn. Det var en streng dag madmæssigt, men når vi kom til natmaden, sagde det »stop«.

Mor var meget heldig, for hun havde altid god hjælp, når der skulle være fest. Hun gjorde meget ud af forberedelserne, så alt var i huset, når dagen oprandt, men på selve dagen holdt hun fri. Kogekonen fru Schmidt kom med sin medhjælper, ofte havde hun to damer med. Vor unge hushjælp var der også, og så havde hun tre døtre, der blev sat godt i arbejde med at modtage gæsterne, bringe overtøjet op i soveværelset, modtage gaver og blomster og så endelig underholde gæsterne.

### *Rengøringskoner*

I mit barndomshjem havde vi ingen rengøringskoner, som de hed dengang. Vi havde en ung pige. Mange familier havde en rengøringskone i forretningen, og hun gjorde som regel også rent hos familien, der boede oven over forretningen. Det var som regel yngre kvinder, der blev nødt til at supplere familiens indtægt. Efter krigen gik mine forældre over





*Fru Laumanns systue i Nybro, fotograferet omkring 1. Verdenskrig. Fru Laumann selv sidder ved symaskinen og er omgivet af sine syersker. Rundt omkring i købstæderne fandtes der adskillige af den slags arbejdspladser, hvor kun kvinder var beskæftiget. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

til konehjælp, idet det blev svært at få en ung pige i huset. Omkring 1950 begyndte fru Ahrensberg at komme hos mor to gange om ugen á seks timer, og hun holdt først op omkring 1980. Hun flyttede til Sønderborg, og mor, der var blevet enke i 1966, fik en hjemmehjælper, der var til stor hjælp for mor i den sidste tid, hun levede.

Fru Ahrensbergs mand havde været ansat i postvæsenet, men måtte holde op på grund af sygdom, og så overtog de rengøringen på posthuset. De gik hver morgen kl. 5 fra Gl. Kongevej, hvor de boede, og ordnede rengøringen inden posthusets åbningstid. Hun var en meget flittig og samvittighedsfuld kone.

De unge piger i huset i 1920'erne og 1930'erne kom som regel fra landet til byen for at lære finere madlavning. Det var solide unge piger, der var vant til at bestille noget, og som var interesseret i

at lære noget. De fik lært noget, for husmødrene var dygtige og tog sig af pigerne. Vore piger havde familiær stilling, spiste med ved bordet og sad inde hos os i stuen om aftenen. De var også med, når vi tog ud, og efter 1920, da vi kunne rejse til vor familie på Fanø, var de også med på ferie.

De havde som regel fri hveranden søndag og tog hjem til deres familie på landet. Vi var altid spændt på, om de havde været til bal på kroen, for så sang de de sidste »schlagere« for os, som f. eks. »Lille Lise Let-på-tå«. Disse døgnmelodier hørte vi ellers kun, når lirekassemanden kom i gaden, og han var ikke altid med på det nyeste. Mor spillede klaver, og vi lærte sangene fra »Danmarks Melodibog« så grundigt, at vi stadig kan synge dem udenad. Vi fik dog mor overtalt til at købe noder med nogle af døgnmelodierne og lærte at klimpre dem.

# Ehlers samlingen

Et besøg værd

Af LENNART S. MADSEN

Slotsgade i Haderslev rummer en lang række fornemme renæssancehuse, opført inden for en kort periode i 1500-tallets slutning. De er alle bygget som bindingsværkshuse af forskellige personer tilknyttet hertug Hans den Ældres hof i Haderslev. I 1562 flyttede hertugen (1521 - 1580) ind i sit nybyggede slot Hansborg, hvorefter han lod det mid-

delalderlige Haderslevhus nedrive og udstykkede slotsgrunden til byggegrundene for sit personale.

Fem af disse huse står endnu idag, og under yderligere to nyere bygninger findes de oprindelige kældre bevaret. Bortset fra to langhuse er de alle opført som typiske gavlhuse i bindingsværk, ni til ti fag dybe og i to etager med udkraget salsadskillelse. En typisk byggeskik for købstadshuse i Østersø-området i senmiddelalder og renæssance. Et af de smukkeste af disse huse er Slotsgade 20. I 1571 blev den unge håndværker Philip antaget af hertug Hans som dennes skiferdækker. På nær bygmesteren Hercules von Oberberg var Philip Skiferdækker den højest lønnede håndværker i hertugens sold. Få år efter, i maj 1577, fik Philip overdraget en byggegrund umiddelbart op ad en af den gamle borgs voldgrave, med pligt til at bygge og med ret til hver aften før sengetid at modtage en kande øl fra slottet. Huset blev opført hurtigt herefter, idet Philip straks lod gavlhuset mod gaden og sidefløjen med portgennemkørselen opføre, mens baghuset blev bygget nogle år senere.

I midten af 1600-tallet blev huset overtaget af byskriver, senere rådmand og borgmester, Anton Klinge, der forsynede huset med en lang række pragtfulde bemalede vægpaneler, ligesom loft og loftsbjælker blev bemalede. Senere blev alt dette atter overmalet, og først under restaureringen af huset i 1976, der blev foretaget af den daværende Fredningsstyrelse og Haderslev kommune, dukkede malerierne atter frem, samtidig med



*Ehlers samlingen har fået de smukkeste tænkelige rammer til den store samling. Huset blev færdigrestaureret i 1980 og står idag som en fornem repræsentant for renæssancens købstadshuse. Foto: Annali Bork, Ehlers Samlingen*

at det fornemme bindingsværkshus blev sat istand. Efter restaureringen stod huset med landets bedst bevarede dekorede interiør fra den tidlige barok. Til gengæld stod Haderslev kommune ved restaureringens afslutning i 1980 med et problem. Man kunne næppe indrette et sådant hus til lejligheder! Skæbnen magede det dog således, at Louis Ehlers netop i disse år var på udkig efter et passende sted at udstille sin enestående samling af dansk keramik.

Siden begyndelsen af 1930'erne havde Louis Ehlers i samarbejde med sin kone Margrethe samlet på dansk lertøj. Igennem mange år rejste disse to land og rige rundt for at indkøbe keramik. Denne indsamling foregik på et tidspunkt, da interessen for antikviteter endnu ikke var særlig stor, og muligheden for at sikre en fornem samling af dansk lertøj var dermed tilstede. I deres lille rækkehus i Virum voksede mængden af keramik igennem årene til et sådant omfang, at der snart ikke var plads til møblerne, og Margrethe og Louis Ehlers begyndte at se sig om efter et sted, hvor en permanent udstilling kunne etableres. Desværre nåede Margrethe Ehlers ikke at se den lykkelige afslutning af dette projekt, foreningen af det gamle bindingsværkshus med de smukke vægmalerier i Haderslev og den enestående samling af dansk keramik.

Ehlers samlingens hoveddel består af ca. 5000 stykker dansk lertøj fra alle egne af landet, hovedsagelig dækkende perioden 1600-1900. I bindingsværkshusets mange rum er keramikken opstillet efter lokalitet, således at det er muligt at se de regionale forskelle, der i høj grad præger vor hjemlige lertøjsfremstilling. Et helt rum er således forbeholdt sønderjysk keramik. Desuden er et rum helliget middelalderkeramik, og i et andet ses en fornem samling af Th. Bindesbølls arbejder. Andre steder i huset findes mindre

samlinger af nipsenåle, kagedåser, halvdukker og etnografika, ligesom der i et skur uden for huset findes et pottemagerværksted fra Kolding.

Ehlers keramiksamling i Philip Skiferdækkers gamle hus med Anton Klinges fornemme vægmalerier er uden tvivl et af Sønderjyllands fornemste museer og er bestemt et besøg værd.

Åbningstider:

1/6-31/8: Mandag-fredag 10-17

Lørdag-søndag 14-17

1/9-31/5: Tirsdag og torsdag 10-17

Lørdag-søndag 14-17

Efterårsferien: Som sommeråbningstiderne.



*Størstedelen af Louis og Margrethe Ehlers samling af keramik består af det fornemme lertøj, som danskerne tidligere omgav sig med. Her en stjert-potte, et fiskefad og en barselspotte. Foto: Annali Bork, Ehlers Samlingen.*

Næste nummer  
udkommer i  
begyndelsen  
af november.

# Succes og genkendelse

## De lokalhistoriske foreninger og årbøger i Sønderjylland

Af KIM FURDAL

*Den historiske og lokalhistoriske interesse i Sønderjylland er stor, men hvor stor er den egentlig? På baggrund af en konkret forespørgsel har leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Kim Furdal, foretaget en undersøgelse af de lokalhistoriske foreningers medlemstal og årbøgernes oplagstal i Sønderjylland.*

Sønderjylland er på mange måder kendt for sit regionale særpræg i forhold til resten af landet. Her kan nævnes mindretalsforholdene, den sønderjyske dialekt, de frivillige brandværn og den borgerlige personregistrering. Fællesnævnen for disse »særlige sønderjyske forhold« er den sønderjyske historie, der på mange områder adskiller sig fra det øvrige lands historie. Det er muligvis også en af de væsentlige forklaringer på den store historiske interesse i Sønderjylland, men hvor stor er den historiske interesse i Sønderjylland egentlig?

På baggrund af en konkret henvendelse i foråret 1996 konstaterede jeg, at dette spørgsmål ikke umiddelbart kan besvares. Det førte til en mindre undersøgelse af de lokalhistoriske foreningers medlemstal og årsskrifternes oplagstal. Med i undersøgelsen blev endvidere medtaget de større museers venneforeninger samt Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved. Som det altid er tilfældet, er medlemstal ikke noget fuldgyldigt udtryk for befolkningens interesse for sagen, men talmaterialet er til gengæld det bedste udgangspunkt for et skøn. Bag de »aktive« medlemmer i de histori-

ske foreninger gemmer sig en større gruppe, der med større eller mindre mellemrum læser en historiebog, besøger et kulturhistorisk museum, eller som interesserer sig for et ganske bestemt historisk emne. Besættelsestidens historie eller jernbanehistorie er gode eksempler på det sidste fænomen. Interessen fører ikke nødvendigvis til et medlemskab, men foredrag og bogudgivelser inden for disse emner er ofte sikre succeser, der når langt uden for medlemsrækkerne.

### *De lokalhistoriske foreninger*

At den historiske interesse er stor i Sønderjylland, kommer næppe som nogen overraskelse i og uden for Sønderjylland. Det vidner alene de mange lokalhistoriske årbøger og det store fremmøde ved de historiske arrangementer i landsdelen om. Selv om jeg med mit kendskab til de lokalhistoriske foreninger og arkiver forventede et højt medlemstal, så kom resultatet af undersøgelsen alligevel som en overraskelse.

For hele amtet var der i 1995 13.325 medlemmer af de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Dermed er 5,2 % af den samlede befolkning i Sønderjylland, spædbørn som pensionister, medlem af en lokalhistorisk forening. Det er en ganske betydelig del, når man tager i betragtning, at foreningerne kun har få eller ingen medlemmer under 20 år. Med til billedet hører endvidere, at flere arkiver ikke har opgivet noget medlemstal, da de er organiseret på anden vis, hvilket bl. a. er tilfældet med det lokalhistoriske arkiv i Nordborg, som drives af

Nordborg kommune, og det lokalhistoriske arkiv i Højer. Dette er naturligvis ikke et udtryk for en manglende historisk interesse de pågældende steder, blot for at de mange frivillige ikke er organiseret på foreningsbasis. Det gennemsnitlige medlemstal i foreningerne ligger på 238. Selv om enkelte af indberetningerne er cirkatal, og der er prestige i gode medlemstal, så er der ud fra de meldinger, som jeg mundtligt har modtaget fra flere foreninger, næppe tale om noget skønmaleri.

Ser man nærmere på den lokalhistoriske interesse, kan den synes meget ulige fordelt i landsdelen. En yderlighed er Sydals kommune, hvor de lokalhistoriske foreninger har ikke mindre end 2.234 medlemmer eller 34.5 % af befolkningen i kommunen som medlemmer! Tager vi højde for den del af kommunens indbyggere, der af gode grunde ikke kan være medlemmer, og for, at hvert medlemskab formentlig dækker over en husstand, så er størsteparten af husstandene i Sydals kommune medlem af en

Tabel 1. Medlemmer i de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1995.

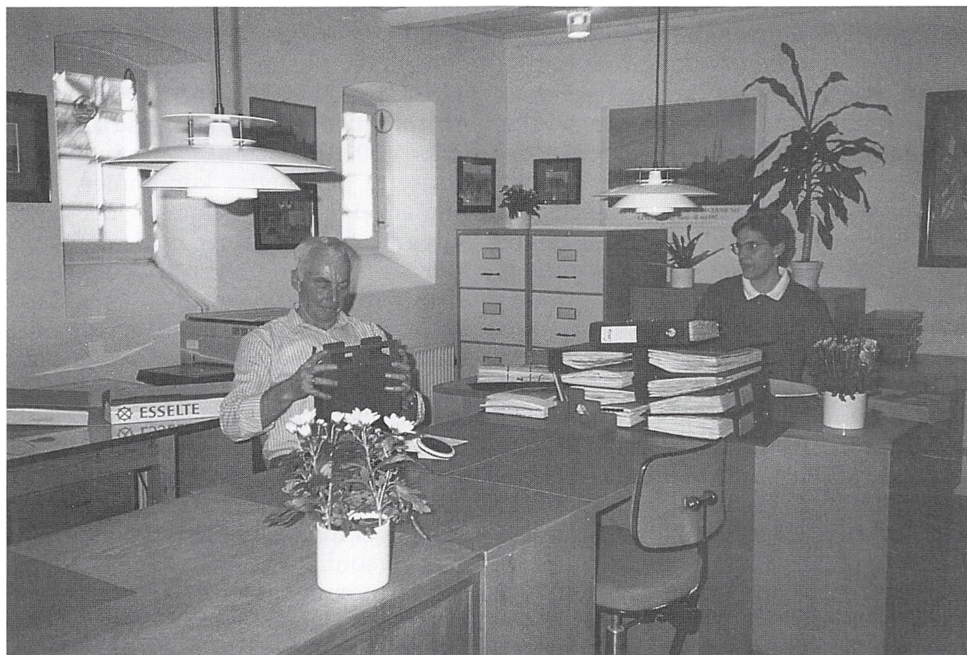
Kommune	medlemmer i de lokalhistoriske foreninger	indbyggere i kommunen	medlemmer i forhold til indbyggertallet i %
Augustenborg kommune	475	6.453	7.4
Bov kommune	550	10.447	5.3
Bredebro kommune	ingen	3.875	-
Broager kommune	205	6.121	3.3
Christiansfeld kommune	215	9.148	2.4
Gram kommune	436	4.908	8.9
Gråsten kommune	304	9.653	3.1
Haderslev kommune	1.522	30.988	4.9
Højer	ingen	3.056	-
Lundtoft kommune	805	6.225	12.9
Løgumkloster kommune	318	7.073	4.5
Nordborg kommune	325	14.500	2.2
Nørre Rangstrup kommune	1.045	9.862	10.6
Rødding kommune	1.205	10.875	11.1
Rødekro Kommune	550	11.192	4.9
Skærbæk kommune	260	7.668	3.4
Sundeved kommune	850	5.183	16.4
Sydals kommune	2.234	6.477	34.5
Sønderborg kommune	335	28.824	1.2
Tinglev kommune	175	10.342	1.7
Tønder kommune	134	13.612	1.1
Vojens kommune	587	16.812	3.5
Aabenraa kommune	795	21.800	3.6
Lokalhistoriske foreninger i Sønderjylland	13.325	254.094	5.2

lokalhistorisk forening. Bedre dækning kan man næppe forvente af de lokalhistoriske foreninger.

I den anden ende af skalaen finder vi de lokalhistoriske foreninger i købstadskommunerne Sønderborg og Tønder med henholdsvis 335 og 134 medlemmer eller 1.2 % og 1.1 % af indbyggerne i de to kommuner. Nu har de lokalhistoriske foreninger i de to kommuner retfærdigvis større »konkurrence« fra museernes vennekredse, men de er samtidig et godt udtryk for, at det er betydelig vanskeligere at samle aktive omkring det lokalhistoriske arbejde i de større bysamfund. En aktiv museumsinspektør for et kulturhistorisk museum nord for Kongeåen har således ved flere lejligheder over for forfatteren udtrykt glæde

over, at museet dækker en landkommune og ikke en købstadskommune, hvor det er langt vanskeligere at skaffe opbakning omkring arbejdet.

Ekstremerne falder man altid først over, men svarene og den dybere forståelse af tallene finder man oftest i variationerne i de øvrige tal. Ser man på disse, så er der på kommunalt plan relativt flest medlemmer i forhold til indbyggertallet i de lokalhistoriske foreninger i Gram, Nørre Rangstrup, Lundtoft, Rødding og Sundeved kommuner. Her ligger medlemstallet på 8.9%, 10.6%, 12.9%, 11.1% og 16.4% af indbyggertallet i kommunerne. For de fem kommuner og Sydals kommune gælder det, at der er tale om små kommuner fra 4.908 indbyggere i Gram kommune til 10.875 indbyggere i Rødding kommune.



*Broagerlands Lokalarliv har til huse i nogle fine lokaler i Storegade 33 i Broager. I 1995 besøgte kulturminister Jytte Hilden lokalene. Foto: Broagerland Lokalarliv.*

Organisatorisk er det lokalhistoriske arbejde i de fem kommuner fordelt på flere lokalhistoriske foreninger, der i de fleste tilfælde er organiseret på sogneplan. I Gram kommune finder man således tre foreninger. For Nørre Rangstrup kommunes vedkommende er der fem foreninger. I Lundtoft finder man tre historiske foreninger.

Det største antal lokalhistoriske foreninger finder man imidlertid i Rødding kommune, som er dækket af ni lokalhistoriske foreninger. Det lokalhistoriske arbejde i Sundeved kommune blev oprindeligt drevet af tre historiske foreninger, der i 1992 blev sammenlagt til én under navnet Historisk Forening for Sundeved, som har tre arkivafdelinger i de fælles arkivlokaler på adressen Truenbrovej 21A i Avnbøl. De tre arkiver dækker henholdsvis Nybøl, Sottrup og Ullestrup sogne. Endelig har Sydals kommune fire lokalhistoriske arkiver, som hver varetager lokalhistorien i et sogn.

Selv om medlemstallene i de øvrige kommuner er mere beskedne, så er der i forhold til resten af landet formentlig generelt tale om store lokalhistoriske foreninger. Mit forbehold skyldes, at der endnu ikke findes undersøgelser af de lokalhistoriske foreninger i resten af landet. Medlemstallene i disse kommuner ligger på mellem 1.1 % og 7.4 % af indbyggertallet. Bredebro og Højer kommuner er ikke medtaget i denne gruppe, da de to arkiver, ligesom det er tilfældet i Nordborg, ikke drives af en forening. I modsætning til de ovenstående, er der overvejende tale om købstads- og flækkekommuner (Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Augustenborg, Christiansfeld, Gråsten, Løgumkloster, og Nordborg) eller kommuner med større bymæssig bebyggelse, som det er tilfældet i Bov og Tinglev. Endvidere er det karakteristisk for disse kommuner, at det lokalhistoriske arbejde varetages

af en forening, som dækker hele kommunen, eller to, som dækker hver sin del. Ingen regel uden undtagelse. I Haderslev er der fem foreninger, mens Vojens og Aabenraa kommune hver har tre lokalhistoriske foreninger.

*Hvad skaber og fastholder interesse for lokalhistorie?*

Nu er lokalhistorie ikke en højdespringskonkurrence, hvor det gælder om at nå de højeste medlemstal, men det er ikke uinteressant, hvad der skaber og vedligeholder en lokalhistorisk interesse, og i den sammenhæng er medlemstallene interessante. Her er det min opfattelse, at tre faktorer spiller en vigtig rolle for de lokalhistoriske foreninger, nemlig kommunens størrelse, den bymæssige bebyggelse og antallet af lokalhistoriske foreninger. I sidste ende kan de tre faktorer reduceres til en, antallet af indbyggere i det område, foreningen dækker. Tilsyneladende trives de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland medlemsmæssigt bedst, når de dækker et område med en befolkningsstørrelse på cirka 1.500 til 2.000 indbyggere. Det favoriserer de mindre kommuner, kommuner uden større bymæssig bebyggelse og/eller kommuner med mange lokalhistoriske foreninger, som dækker et eller to sogne. Et spørgsmål, som ikke er belyst her, men som kunne være interessant at få besvaret, er konsekvenserne for arkivernes indsamling af arkivalier! Modtager de små sognearkiver relativt flere arkivalier end de store kommunale arkiver?

Interessen for de lokalhistoriske foreninger er mange steder tydeligvis båret af et personligt forhold mellem bestyrelsen af foreningen og beboerne i området. Som en kasserer i en af foreningerne gjorde mig opmærksom på, så udførte man i 1995 en større kampagne i sognet, hvor den gamle formand, der var kendt

Tabel 2. De øvrige historiske foreninger i Sønderjylland 1995.

Historiske foreninger	medlemmer	indbygger i dækningsområdet	medlemmer i forhold til dækningsområdet i %
1 Historisk Samfund for Als og Sundeved	1.200	67.558	1.8
2 Aabenraa Museums Venner	132		
3 Tønder Museums Vennekreds	165		
4 Cathrinesmindes Venner	735	18.257	4.0
5 Historisk Samfund for Sønderjylland	2.552	254.094	1.0
Ialt medlemmer af historiske foreninger i Sønderjylland	18.109	254.094	7.1

af sognets beboere, og som kendte beboerne, gik fra dør til dør i sognet for at tegne medlemsskaber. Det forøgede medlemstallet i 1995 med 30-40 %, men efter at formanden døde, var man ikke sikker på, at man kunne holde på de nye medlemmer i 1996. Med til billedet hører, at kontingenterne generelt er meget lave, i reglen en del under 100 kroner. Som en kollega venligst gjorde mig opmærksom på, så var kontingentet til den lokalhistoriske forening, hvor han boede, en sogneskat på lige fod med kontingentet til idrætsforeningen og det frivillige brandværn. Der er alene i kraft af de lave kontingenter en hel del automatik i medlemsskabet, så kontingentet bliver betalt, når den aktive og velanskrevne formand »stemmer dørklokker«. Forudsætning for, at dette kan lade sig gøre, er dog stadig, at der hos befolkningen er en generel forståelse for betydningen af det lokalhistoriske arbejde, og den er ud fra medlemstallene at dømme helt klart til stede. En forening, der dyrker punkmusik og grafitti, har næppe de samme muligheder for at få næsten alle husstande som medlemmer.

#### *De øvrige foreninger*

De lokalhistoriske foreninger er imidler-

tid ikke de eneste historiske foreninger, og til medlemstallet i de lokalhistoriske foreninger skal lægges medlemstallene for Historisk Samfund for Sønderjylland, Historisk Samfund for Als og Sundeved samt museernes vennekredse. Medregner man medlemmerne i disse foreninger, så var der 18.109 medlemmer af de historiske foreninger i Sønderjylland eller 7.1 % af den samlede befolkning i Sønderjylland. I modsætning til medlemstallet for de lokalhistoriske foreninger, så indeholder dette tal et betydeligt antal medlemmer, som er bosat uden for Sønderjylland. Det gælder bl. a. de mange biblioteker og forskningsinstitutioner, der ønsker årbøgerne. Endvidere er der et ukendt antal dobbeltmedlemsskaber. Selvom tallet således »overvurderer« den historiske interesse i Sønderjylland, er det formentligt et rimeligt dækkende udtryk for den landsdækkende interesse for Sønderjylland og Sønderjyllands historie.

Sætter man luppen på disse foreninger, så er Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved målt på antallet af medlemmer de største historiske foreninger i Sønderjylland, men set i forhold til deres



dækningsområder er tallene knap så imponerende. Historisk Samfund for Sønderjylland havde således 1% af befolkningen i Sønderjylland som medlemmer, men i modsætning til de lokalhistoriske foreninger inkluderede disse en række institutionelle medlemmer. Med 1.8 % af

befolkningen på Als og Sundeved havde Historisk Samfund for Als og Sundeved med sine 1.200 medlemmer en lidt bedre dækning. Som for Historisk Samfund for Sønderjylland må man imidlertid også her regne med en række institutionelle medlemmer uden for lokalområdet.

Tabel 3. De historiske årbøger i Sønderjylland 1995.		
Lokalhistorisk forening/Kommune	oplag	antal af samlet oplagstal
1 Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune	400	2.0%
2 Historisk forening for Vis herred (Bov)	800	4.0%
3 Lokalhistorisk Forening for Broagerland	ingen i 1995	-
4 Lokalhistorisk Forening for Gram og Omegn	300	1.5%
5 Historisk Forening for Gråsten By og Egn	500	2.5%
6 Haderslev Arkiv- og Museumsforening	ingen i 1995	-
7 Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening	750	3.8%
8 Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening	100	0.5%
9 Historisk Forening for Varnæs og Bovrup	ingen i 1995	-
10 Historisk Forening for Felsted	350	1.8%
11 Lokalhistorisk Forening for Klipleve	350	1.8%
12 Historisk Forening for Løgumkloster kommune	320	1.6%
13 Egen Sogns Lokalhistoriske Forening	300	1.5%
14 Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn	400	2.0%
15 Lokalhistorisk Forening for Bevtoft-Tirslund	250	1.3%
16 Rødding Lokalhistoriske Arkiv	500	2.5%
17 Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet Sogn	450	2.3%
18 Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune	600	3.0%
19 Historisk Forening for Skærbæk og Omegn	600	3.0%
20 Historisk Forening for Sundeved	900	4.5%
21 Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn	600	3.0%
22 Lysabild Sognehistoriske Forening	900	4.5%
23 Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune	500	2.5%
24 Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn	250	1.3%
25 Lokalhistorisk Forening for Oksenvad og Omegn	170	0.9%
26 Løjt Lokalhistoriske Forening	550	2.8%
27 Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening	250	1.3%
<b>ialt lokalhistoriske foreninger i Sønderjylland</b>	<b>11.090</b>	<b>55.9%</b>
1 Historisk Samfund for Als og Sundeved	1.500	7.6%
2 Historisk Samfund for Sønderjylland. Sønderjyske Årbøger	3.000	15.1%
3 Historisk Samfund for Sønderjylland. Sønderjysk Månedsskrift	2.500	12.6%
4 Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig	750	3.8%
5 Nordslesvigske museer	1.000	5.0%
<b>ialt regionale årbøger</b>	<b>8.750</b>	<b>44.1%</b>
<b>ialt historiske foreninger i Sønderjylland</b>	<b>19.840</b>	<b>100.0%</b>

Foruden de historiske foreninger har de fire store sønderjyske museer tilknyttede vennekredse, der bakker museerne op med økonomisk støtte, foredragsaktivitet, udflugter og anden virksomhed. Museet på Sønderborg Slot har ikke nogen egentlig vennekreds, men er grundlagt af Historisk Samfund for Als og Sundeved kun tre måneder efter dens start i 1908, og lige siden har foreningen og museet været knyttet nært sammen. Haderslev Arkiv- og Museumsforening, der i denne sammenhæng er henregnet til de lokalhistoriske foreninger, fungerer også som venneforening til Haderslev Museum. Det samme er tilfældet med støtteforeningen til Skærbæk Museum. I Aabenraa støttes museet af Aabenraa Museums Venner, der er startet i 1986 og i 1995 havde 132 medlemmer. Samme år havde Tønder Museums Vennekreds 165 medlemmer. Foreningen blev dannet i 1991. Den suverænt største venneforening er imidlertid Cathrinesmindes Venner, som efter starten i 1987 var nået op på 735 medlemmer i 1995. Teglværksindustrien har i Broager og ikke mindst i Egersund været det altdominerende erhverv. Store dele af befolkningen har enten selv arbejdet på et af de mange teglværker eller har familiemedlemmer, som har arbejdet på et teglværk. Intet andet erhverv uden for landbruget har i Sønderjylland på godt og ondt sat sit afgørende præg på dagliglivet for store dele af befolkningen i en bestemt egn. Da de lokalhistoriske arkiver og museerne traditionelt har koncentreret sig om landbruget, er der ingen tvivl om, at først »Teglværksspillet« i 1982-84 og siden oprettelsen af Cathrinesmindes Teglværksmuseum i 1993 ramte noget helt centralt for en betydelig del af befolkningen. Det er et museum om en særdeles konkret virkelighed, som huskes (mindes) af store dele af befolkningen på Sundeved, i Gråsten og Broager.

### *De lokalhistoriske årbøger*

Der udfoldes i de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland en stor og mangeartet aktivitet i form af foredrag, udflugter, arkivdage m. m.. For en stor del af foreningerne og arkiverne er det årlige flagskib imidlertid den lokalhistoriske årbog, som udsendes i november og december, lige inden julehandelen sætter ind. De lokalhistoriske årbøger kan betragtes som et godt barometer for den voksende lokalhistoriske interesse. I 1995 blev det til ikke mindre end 24 lokalhistoriske årbøger med et samlet oplag på 11.090 eksemplarer. Så måtte vi endda undvære den lokalhistoriske årbog for Broagerland, Langs Fjord og Dam fra Haderslev samt årbogen for Varnæs og Bovrup. Til gengæld udsendte Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirsland for første gang en årbog.

Lægger man hertil Fra Als og Sundeved, Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift, Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig og Nordslesvigske Museer, så havde de historiske årbøger i Sønderjylland et samlet oplag på knap 20.000 bind. Årbøgerne er imidlertid ikke de eneste regelmæssige publikationer, som udsendes. I Sønderborg, Tønder og Lintrup sogn udsender de lokalhistoriske foreninger et medlemsblad henholdsvis to, fire og to gange om året, mens man i Bredebro og Skodborg sogn udsender et medlemsblad til samtlige husstande. Går vi ud fra, at der er to personer i hver sønderjysk husstand, så modtog ca. 15 % af de sønderjyske husstande en historisk årbog i 1995! Selv om tallet dækker over en del dobbeltabonnementer og institutionelle abonnenter uden for Sønderjylland, så er det et ganske imponerende oplagstal.

I en tid, hvor de store professionelle forlag skal udfolde stadig større anstren-

gelses for at sælge stadig færre bøger, er det ganske imponerende oplagstal. Selv om de store gamle, regionale historiske foreningers oplagstal er imponerende, så vil det formentlig overraske de fleste, at de kun udgør knap 44.1% af årbøgernes samlede oplagstal i 1995. Da de 27 lokalhistoriske årbøger efter mine oplysninger næppe er de sidste, som vi har set i Sønderjylland, må vi forvente, at denne andel vil være faldende i de kommende år.

Ser man på de lokalhistoriske årbøger, så havde de årbøger, der dækker en hel kommune, som det er tilfældet i Bov, Rødekro og Sundeved, meget naturligt nogle af de bedste oplagstal. Omvendt er årbogen for Rødding et eksempel på, at et stort dækningsområde ikke nødvendigvis er ensbetydende med et stort oplag. På tilsvarende vis kan årbøger, der dækker et enkelt sogn, som f. eks. i

Hørup, Lysabild og Hoptrup, fremvise kolossale oplagstal.

### *Succes og genkendelse*

Oplagstallene hænger nøje sammen med medlemstallene i de lokalhistoriske foreninger, hvor medlemmer modtager årbøgerne »gratis«. Årbøgerne er imidlertid også den mest synlige ydelse, som medlemmerne modtager for deres kontingent. Når medlemmerne af de foreninger, der udsender en årbog, betaler deres kontingent, så betaler de også for årbogen og dens indhold.

Vi har inden for de sidste 20 år set en frodig vækst i antallet af lokalhistoriske foreninger og lokalhistoriske årbøger. Samtidig er de store regionale, historiske foreninger stagneret. Man kan vælge mange måder at anskue den udvikling på. Personligt tror jeg, at de lokalhistoriske foreninger og de lokalhistoriske



*Et udvalg af lokalhistoriske årbøger fra 1995. Mens bøgerne fra Løjt og Gråsten er i farver og stift bind, er de to årsskrifter fra Hørup og Vojens mere ydmyge i deres udstyr. Foto: C. Krassel, Haderslev Museum.*



*En væsentlig del af de lokalhistoriske foreningers aktiviteter er udflugter og ekskursioner. På billedet ses Lokalhistorisk Forening for Løgumkloster Kommune på en udflugt til Nolde Museet. Foto: Vagn Lauridsen, Lokalhistorisk Forening for Løgumkloster Kommune.*

årbøger imødekommer et behov for en konkret lokal historie, som man har tæt på sit eget liv, og som man stadig udfylder i kraft af sit liv og færden i lokalsamfundet. Store dele af befolkningen efterlyser tydeligvis en lokal historie, som de selv eller i kraft af familie og vennekreds kan *genkende* eller *erindre*. En lokal historie, der uden større historiske forudsætninger kan drøftes og diskuteres med familie, venner og bekendte, som i større eller mindre udstrækning deler en fælles hukommelse. Det får man bl. a. tilgodeset i de lokalhistoriske årbøger, som hovedsagelig beskæftiger sig med det 20. århundrede (mands minde) og med udstrakt brug af erindringer og biografier.<sup>1)</sup>

Det konkrete og personligt livsnære har langt sværere kår i en regionalhistorie, som beskæftiger sig med »historiske personer« og begivenheder uden tilknytning til det lokale, eller en strukturhistorie uden personer, men med masser af tal og tabeller. Derfor finder vi også de

største medlemstal i de lokalhistoriske foreninger i de landkommuner, hvor det lokalhistoriske arbejde er organiseret på sogneplan. Her ledes det lokalhistoriske arbejde af respekterede personer, der besidder en kolossal og kompetent viden om sognet, dets historie, slægter, familier og enkeltpersoner. Jeg har ved flere lejligheder under mine besøg på de lokalhistoriske arkiver været dybt imponeret over den indsigt, lederne og medarbejderne i de lokalhistoriske arkiver besidder om ikke mindst familie- og slægtsforhold. Den viden og indsigt kan en energisk og historisk interesseret enkeltperson i større bysamfund selv gennem et langt liv umuligt opbygge.

#### **Noter:**

1) Kim Furdal: »De lokalhistoriske årbøger 1994« i: Sønderjysk Månedsskrift 1995, s. 186-194.

Kim Furdal: »De lokalhistoriske årbøger 1995« i: Sønderjysk Månedsskrift 1996, s. 161-169.

# Det sker – på nordslesvigske museer

## Gram Lergrav

For ikke så længe siden kunne man her i bladet læse om Gram Lergrav og om planerne for udnyttelsen af denne som geologisk besøkslokaltet.

Nu, hvor sommeren er forbi, er planerne blevet ført ud i livet, og den 31. august blev lergravens og lergravshuset officielt indviet. Det er en 10 år gammel drøm, som her ved mange forskellige instansers og talrige menneskers hjælp er blevet virkeliggjort.

Når man tidligere besøgte lergravens ved Gram, skete det naturligt nok under hensyntagen til gravemaskinen og teglproduktionen. Men i dag, otte år efter at Gram Tegl lukkede, er det igen muligt at besøge den fossilrige lergrav, og denne gang skal man ikke være nervøs for at komme i vejen for gravemaskinen. Lergravens ligger frit tilgængelig, og alle kan, mod betaling af et lille beløb, få lov til at grave efter sneglehuse, muslingskaller, mosdyr og krabber. Der som der er tale om arter, der er kendte på museet, kan man frit tage den seks millioner år gamle souvenir med hjem. Derimod skal knoglemateriale og tandfund vises enten på museet eller i det nyindrettede lergravshus,

der befinder sig umiddelbart i nærheden af graven.

Netop dette hus spiller en væsentlig rolle i projektet, idet det er indrettet til at give publikum en udstrakt service i form af mulighed for støvlevask, et sted hvor man kan sidde i tørvej og fortære den medbragte madpakke, mulighed for at købe en kop varm kaffe og især bese en udstilling, der fortæller om leret, og hvordan området så ud for seks millioner år siden. En sidste væsentlig ting er muligheden for selv at sætte navn på det, man har fundet, ved at sammenligne med de genstande, der er udstillet i huset. Dog skal det tilføjes, at der ikke er vist hele hvalskeletter, ligesom de fleste viste knogler og tænder er afstøbninger. De ægte genstande skal stadig ses på Midtsønderjyllands Museum.

Ud over denne passive service, som et sådant hus kan give, vil der efter den 1. januar 1997 være mulighed for at benytte sig af en naturvejleder, som ved hjælp af midler fra Friluftsrådet og Gram Kommune, tiltræder efter dette tidspunkt. Naturvejlederen vil få base på Midtsønderjyllands Museum og skal herfra tilbyde især midtlandets borgere en vifte af aktiviteter og ture, som især skal tage vare på en formidling af geologien i området. Der vil altså ikke kun være tale om en formidling af Gram leret og dets mysterier, men også om en bred oplysende virksomhed, der som sin fornemste opgave har at forsøge at gøre geologi tilgængelig for alle og enhver. Dette er samtidig også formålet med hele lergravsprojektet.

Indtil nu har ca. 2.500 mennesker betalt for at grave efter fossiler i Gram Lergrav, medens mange andre blot har besøgt området for bare at se stedet.

*Martin Abrahamsson*



*Lergravshuset set fra øst på åbningsdagen lørdagen 31. august 1996. Foto: Midtsønderjyllands Museum, Gram.*

- Indtil 13. okt.: **Museet på Sønderborg Slot**  
Den eventyrlige skulptur. Sønderjysk bidrag til »Dansk Skulptur i 125 år«. Arr. Sønderjyllands Kunstmuseum.
- Indtil 20. okt.: Tekstilkunstneren Thea Bjerg.
7. okt. - 17. nov.: Prip. Retrospektiv udstilling ved kunstnerens 50 år. Arr. Welin, Sønderborg Kunstforening.
19. og 20. okt.: Alsisk husflid.
- Indtil 31. okt.: **Cathrinesminde Teglværksmuseum**  
Christine af Egersund. Om småskibsfart fra Egersund og fjordeggen.
12. okt. - 5. jan. 1997: **Tønder Museum**  
»Arabesque« - Papirklip af Sonia Brandes og tønderiske kniplinger.
- Indtil 31. okt.: **Højer Mølle- og Marskmuseum**  
Potter og planter i stuen. Vindueskarmens kulturhistorie 1920 indtil i dag.
12. okt. - 17. nov.: **Aabenraa Museum**  
Matrostøj-udstilling.
- Fra 12. okt.: **Haderslev Museum**  
Vold og grav. Dansk-tysk udstilling om befæstnings- og andre jordværker fra oldtid og middelalder i Slesvig og Holsten.
26. okt. - 10. nov.: Illusionernes rum. Kulisser, modeller, rekvisitter - og filmforevisninger - demonstrerer, hvordan filmmagere skaber illusioner af rum og omgivelser, bl.a. til Niels Villums Niels Ebbesen-film. Arr. i samarbejde med Det danske Videoværksted.
- Indtil 20. okt.: **Midtsønderjyllands Museum**  
Særudstilling »Skeletter i skabet« om zoologiske rariteter.
27. okt. - 24. nov.: Per Willig. Retrospektiv udstilling med maleri, akvarel, tegning og collage.



## Kirke og folk i grænselandet

Lars N. Henningsen: *Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydlesvig 1921-1996. Udgivet af Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig, Flensborg 1996. 310 sider, rigt ill., noter, kilder, register, Zusammenfassung.*

I 75-året for grundlæggelsen af den danske menighed i Flensborg har historikeren og arkivaren Lars N. Henningsen udredet trådene til en samlet oversigt over dansk kirkeliv syd for grænsen og dermed skrevet et spændende kapitel af Sydlesvigs historie - og af dansk kirkehistorie. Bogen bygger på omfattende studier af såvel trykte som utrykte kilder og er skrevet i et smukt og letlæst sprog, dog med lovlig mange uoversatte citater på tysk.

Som en rød tråd gennem fremstillingen går forholdet til den tyske Landskirke. To kirkesyn støder her uafslædt og uundgåeligt sammen med vekslende intensitet: det tyske embedsmæssige og det danske folkekirkelige. Det er karakteristisk for LNHs redelighed, at begge siders synspunkter referes loyalt. Der er ingen fjendebilleder.

Skuffelsen over afstemningen, der lod Flensborg forblive tysk, gav næring til ønsket om et egentligt dansk kirkeliv syd for grænsen. De dansksprogede gudstjenester i Helligåndskirken, forrettet af tyske landskirkepræster efter tysk »ordning«, opfyldte ikke det kirkelige behov hos en befolkningsgruppe, der nu måtte samle sig om sin danskhed, om den ønskede at overleve på et mindretals vilkår.

Den tyske modvilje og mangel på forståelse var stor, man så i de danske tiltag et forsøg på gennem kirken at »muldvarpe« sig frem mod den politiske grænserevision, der givetvis var det langsigtede mål for mange dansksindede. Derfor var det afgørende, at de danske initiativer holdt kirke og politik strengt adskilt. Det var også den ufravigelige linje hos Dansk Kirke i Udlandet, der gennem alle årene var den trofaste og generøse støtte i arbejdet.

Den første danske præst blev C. W. Noack, den senere Haderslev-biskop. Han gjorde det grundlæggende arbejde med opbygningen af et menighedsliv med danske folkekirkelige gudstjenester, bibeltimer, ungdomsarbejde, ældrefor-

sorg, sygepleje osv. Da den legendariske ildsjæl H. F. Petersen i 1925 blev andenpræst, kom der for alvor gang i arbejdet også uden for Flensborg by.

Men karakteristisk for dansk folkeligt kirkeliv var dog grundtvigske frimenighedskredse kommet først i landdistrikterne - den utrættelige sygeplejerske Maren Sørensen fik allerede i 1923 åbnet en dansk kirkesal i Valsbøl, hvor sønderjyske frimenighedspræster prædikede.

Op gennem 1920'erne affandt den tyske Landskirke sig med en modvillig modus vivendi over for de danske præster. Man søgte at undgå at anerkende dem på lige fod med de tyske præster ved krav om dansk gudstjenestesprog, hvad mange i øvrigt dansksindede ikke kunne klare, ved indberetningspligt til de tyske kirkebøger og ved at gøre et gensidighedsprincip i forhold til det tyske mindretal nord for grænsen gældende.

Landskirken holdt, ikke mindst efter de dybt kompromitterende år under nazismen, stejlt på sin uafhængighed af statsmagten. Med den konsekvens, at den tænkte og arbejdede langt mindre liberalt end de mere pragmatiske politikere. Heller ikke København-Bonn-erklæringerne fra 1955 havde mærkbar indflydelse på de kirkelige forhold. Først i 1969 lykkedes det at formalisere de danske menigheders rettigheder i forhold til Landskirken - og da blev det i alt væsentligt en knæstætning af længst indarbejdede forhold.

Tysklands sammenbrud i 1945 og de kaotiske forhold i årene derefter førte til en eksplosionsagtig vækst for de danske menigheder i Sydlesvig. Mange var totalt desillusionerede i forhold til den tyske stat, og det danske syntes et paradisisk alternativ, så der var lydhørhed for talen om sydslesvigerne som en undertrykt dansk folkestamme. Fra tysk side talte man hånlige om »Speck-Dänen«, der gjorde hensynet til fødevarerpakkerne væsentligere end viljen til at bære det fælles nederlag.

Den store medlemsfremgang viste sig da heller ikke at kunne holde i det lange løb, men den gav stødet til den udbygning og konsolidering og ikke mindst selvstændiggørelse af dansk kirkeliv i Sydlesvig, som har præget de seneste årtier. Moderne kirker og præsteboliger har afløst barakker og kirkevægge i skolestuerne, og

24 danske præster betjener nu ca. 43 menigheder over hele landsdelen.

Ud over de officielle skrivelser og trykte beretninger citerer LNH hyppigt fra mere private kilder som breve og dagbøger. Her træder de involverede personers menneskelige sider frem, her møder vi entusiasmen og skuffelsen, arbejdsglæden og opgivelsen, åbenhjertigheden og stejlegheden og, især mod periodens slutning, imødekommeheden og humoren.

Lad mig slutte anmeldelsen af denne fortræffelige og oplysende bog med følgende anekdote fra ca. 1968. Den tyske biskop Alfred Petersen blev spurgt, hvordan man skulle forholde sig til, at Dannebrog blev bragt med ind i kirken ved en begravelse. Det biskoppelige svar lød: »Lassen Sie die dänischen Gemeindeglieder die Fahne ruhig mit in die Kirche nehmen. Sie nehmen sie sicher wieder mit nach Hause.«

Jens Bruun

## Indberetninger

*Christian Adamsen & Vivi Jensen (red): Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Bd. 1: Vest- og Sydjylland. Forlaget Wormianum. Højbjerg 1995. 346 s. Indbundet. Pris: 285 kr.*

I århundreder var landets sognepræster et ofte benyttet bindeled mellem landets centraladministration og lokalsamfundet. Det var via præsterne, at mange oplysninger af statistisk karakter tilflød ministerierne i København, og samtidig forlod man sig hyppigt på præsternes ofte store lokalkendskab. Bl. a. havde præsterne medvirket ved indsamling af oplysninger til to så centrale værker som Pontoppidans Den Danske Atlas (1763-81) og Begtrupsk Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark (1803-12).

Så det var en helt naturlig fremgangsmåde, den i 1807 nedsatte Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring benyttede sig af, da den straks udarbejdede et spørgeskema, der rundsendtes til alle landets sognepræster. Ved at få besvaret skemaets 12 spørgsmål håbede kommissionen at få et samlet overblik over landets bestand af gravhøje, hellekister, bauta- og runestene, middelalderlige inskriptioner, voldsteder og borge, private oldsagssamlinger, mærkværdige sagn og ikke mindst middelalderligt kirkeinventar.

De indkomne svar har aldrig været udgivet i samlet form, hvilket Christian Adamsen fra tidskriftet Skalk og Vivi Jensen fra Museet på Koldinghus nu råder bod på med en serie på fire bind samt et registerbind, udsendt på Skalks

forlag Wormianum. (Forlaget er opkaldt efter historikeren Ole Worm, der som den første i 1622 indsamlede oplysninger om fortiden på denne måde). Seriens første bind (der kan købes separat) omhandler Vest- og Sydjylland indtil den nuværende grænse. De fire gamle sønderjyske amter fylder godt halvdelen af bogen, men variationen mellem de forskellige amter er stor, da langt fra alle landets præster besvarede det fremsendte spørgeskema. Således har næsten alle præster i Aabenraa amt indsendt besvarelser, mens dette kun gælder ca. 1/4 af præsterne i Haderslev amt. Ligeledes er der stor forskel på den ildhu, hvormed de enkelte præster har kastet sig over den stillede opgave. Mens præsten i den pragtfulde Brøns kirke overhovedet ikke beskriver kirken, men kun bruger nogle ganske få linier på at formidle sagnet om, at Erik Emune skulle være blevet dræbt af Sorte Plov på de såkaldte Tingbjerge uden for Brøns, skriver præsten Chr. Schwensen fra Hørup hele fire breve til Kommissionen om alt fra gravhøje og flinteøkser til kirkeklokker, udhuggede granitsten og rækken af præster ved kirken fra 1391 til ham selv. Alt har han illustreret med akvareller og krydret med små anekdoter.

I disse mange indberetninger fra de sønderjyske sogne findes for lokalhistorikeren et rigt udvalg af oplysninger om oldtid og middelalder i lokalområdet. For nogle sognes vedkommende er der tale om helt enestående beretninger fra en tid, da mangt og meget endnu ikke var ødelagt af landbrugets mekanisering, voldsomme kirkerestaureringer, kirkeklokkernes omsmelting under Første Verdenskrig og lignende. Naturligvis er det pastor Kier i Øster Løgum, der leverer den fyldigste beretning, men også sogne som Hørup, Abild og Brede samt Vedsted fylder mange sider. Men selv der, hvor præsten ikke har indsendt nogen lang besvarelse, er der mange enkeltoplysninger at hente.

Størst udbytte af bogen får dog nok den, der læser bogen fra ende til anden med henblik på at lære præsterne selv at kende. Af bogens mange beretninger er der meget at lære om præstestanden i begyndelsen af sidste århundrede. Præsternes selvværd, deres underdanighed over for kongelige myndigheder, deres uddannelse, økonomiske og arbejdsmæssige vilkår og personlige interesser træder ofte tydeligt frem i de fleste af indberetningerne og giver dermed et enestående indblik i de sønderjyske præstegårde for snart 200 år siden.

lm





## Kvinden og arbejdet

»I løbet af de sidste årtier har kvindeemancipationen grebet mægtigt om sig«. Således indledes en artikel i Modersmålet den 19. juli 1895 med overskriften »Kvinden som mandens konkurrent«. I artiklen nævnes de områder, hvor den kvindelige arbejdskraft var trængt frem på mandens bekostning.

Skribenten taler i artiklen for kvindens forbliven i hjemmet; men arbejdslivet var under forandring, og de økonomiske forhold gjorde, at kvinderne måtte søge lønarbejde. Nogle havde ikke andet valg end at forsørge sig selv som prostituerede; men langt de fleste kvinder fandt arbejde og fik efterhånden en bedre tilværelse i eget hjem.

Fra 1890'erne søgte flere og flere unge piger til byerne, hvor fremtidsmulighederne trods alt var bedre end på landet. De fleste piger startede deres tilværelse i byen som tjenestepige for borgerskabet. Flertallet af kvinderne i den erhvervsaktive alder var således ved århundredskiftet beskæftigede med husligt arbejde, dvs. madlavning, rengøring, syning, sygepleje osv.

I de bedre borgerhjem havde man hjælp til alt det grove arbejde, enten en tjenestepige eller kone-hjælp. Det var ofte tungt og anstrengende arbejde, tjenestepigerne måtte udføre. Store tunge tæpper og gardiner skulle bankes og rengøres, brændsel skulle bæres op til kakkellovne og komfur, gulve skulle skures og skrubbes, vasketøjet hænges op, stryges og lægges på plads, og der var meget messing, der skulle pudses. Arbejdsdagen var lang, over 12 timer var ikke ualmindeligt, og ofte kunne arbejdsdagen blive endnu længere, når herskabet havde selskab, og der skulle serveres og vaskes op efter middag.

I Haderslev var der i 1913 ud af 1274 kvinder, der blev anført med et erhverv, 839 kvinder beskæftiget med husligt arbejde. Kun ca. 80 kvinder havde en egentlig uddannelse; det drejede sig om bogholdere, lærerinder, telefonistinder samt jordemødre og diakonisser.

De øvrige 435 kvinder var hovedsageligt beskæftiget inden for næringsmiddel-, tekstil- og

beklædningsindustrien, f. eks. på Schaumanns Klædefabrik eller Matthias Hansens Tobaksfabrik. Disse arbejdsområder var kvinderne i forvejen bekendt med gennem det huslige arbejde, og de er med tiden blevet deciderede kvindefag. I andre industrigrene, der hovedsageligt beskæftiger mænd, såsom metalindustrien, fik kvinderne tildelt specielle arbejdsopgaver, oftest det monotone rutinearbejde.

Arbejdsdagen var for de kvindelige arbejdere endnu længere end for tjenestepigerne, og dertil kom, at lønnen ikke var meget højere. I 1913 var de fleste af disse kvinder enlige med børn eller havde gamle forældre at forsørge. Når arbejdsdagen på fabrikken var slut, ventede madlavningen og rengøringen i hjemmet.

Tobaksarbejdersken og forfatteren Anna Mosegaard (1881-1954), som flyttede til Haderslev i 1906, var stærkt engageret i fagbevægelsen og socialdemokratiet. Hun var, som andre kvinder nødsaget til at organisere sig i de mandlige fagfællers forening. I Tyskland var kvindernes deltagelse i det faglige og politiske liv begrænset, ofte måtte de overvære politiske møder i tilstødende lokaler for at undgå ophævelse af mødet. I 1908 forsøgte den tyske regering at illegalisere den politiske og faglige organisering af kvinder; lovforslaget blev dog udskudt i 20 år, og efter Første Verdenskrig var tiden løbet fra forslaget.

Inden for enkelte fag i Danmark opstod der i løbet af 1880'erne kvindelige fagforeninger. I andre fag var kvinderne med til at danne fagforeninger sammen med mændene. Kvindeligt Arbejderforbund, der startede under navnet »Foreningen for Vadske- og Rengøringskoner« i 1885, var den første rene kvindelige forening, som viste sig at være levedygtig. I 1886 skiftede foreningen navn til »Det kvindelige Arbejderforbund«, og i 1901 blev forbundet landsdækkende. Efter Genforeningen oprettedes flere lokale foreninger i Sønderjylland.

*Bent Vedsted Rønne*